

Andkem raamatule aega!

KRISTA ARU

„Austagem, armastagem raamatut! Raamatus on inimkonna elav sõna.“¹ Need Aino Kallase sõnad tema kõnest 4. detsembril 1938. aastal raamatunädala avaaktusel annavad kõige lihtsamalt ja täpsemalt edasi soovi, mida kannab ka aasta, mil tähistame viiesaja aasta möödumist esimese eestikeelse raamatu ilmumisest.

Eestikeelse raamatu tulek oli pikk ja vaevaline ning sõltus sajandeid siinmail valitsenud võimumeeste heatahtlikkusest ja arusaamistest. Maarahval endal polnud siin sõna sekka öelda. Esimese teadaoleva reformistliku sisuga eestikeelse raamatu Wittenbergis trükitud poognad ei jõudnudki kaugemale Lübecki kõrtsist, vaid toimetati sealse rae käsul Lübecki turuplatsile põletamisele.² Paremini ei läinud ka 1535. aasta Wanradti-Koelli katekismusel. Seegi kuulus hävitamisele.³ Ega maarahvas ise neist trükitud ja hävitatud väljaannetest tol ajal suurt kuulnud ja ega neid see huvi- tanudki. Maarahval oli oma elav raamat – värvikirev ja emotsionaalne, iga elujärku ja olukorda kirjeldav ning iseloomustav rahvaluule. Rahvaluule kaitses ja lohutas, õpetas ja kohustas.

Pidi tärkama huvi ja tahtmine

18. sajandi valgustusajastu vaim liigutas veidi jõulisemalt Eesti- ja Liivimaa tardunud õhustikku, sundides talurahva elu üle valitsenud mõisnik- ja vaimulik-konda üha enam hindama ihult ja hingelt tervet talupoega. Manitseva ja õpetliku sisuga vaimulik kirjasõna oli juba varemgi olnud üks neid hoobasid, mille abil kõrgem seisus püüdis talurahva olukorda kergendada, aga ka rahva meeli ja tegutsemist kujundada. Sama eesmärk oli saksakeelsete raamatute kõrval müüki ja levitamisele jõudnud mõnesajal konarlikus eesti keeles ilmunud vaimulikul raamatul. Kuid kõik need püüdlused ja neid kandev kirjasõnagi oli maarahvale võõras ja kaugel ning oleks veel aastateks kaugeks jäänud, kui rahvas endas poleks tärnanud huvi ja tahtmine olukorda muuta. Selleks andis hoogu 1730. aastail ka Baltimaile jõudnud hernhuutus, vennastekoguduse liikumine. Sellega mindi kaasa või sellele oldi vastu, aga see liigutas just kõike seda, milleni võõramaalaste sisse toodud kristlus polnud oma algelise sõna ja kirjatähega veel ulatunudki: eestlaste muistseid kombeid ja usku. Hernhuutlik „armuõpetus“ taltsutas pärisorjast talupoja protestivaimu, sisendas talle sõnakuulelikkust ja alandlikkust, andis julgust ise valida ja otsustada ning eemaldas

Krista Aru (1958–2025) oli eesti ajakirjandusloolane, Eesti Raamatu Aasta peakomitee liige.

¹ A. Kallas. Raamatu saatus. Kõne raamatunädala avaaktusel 4.12.1938. – Eesti Noorus 1938, 12, lk 421.

² J. Kivimäe. Teateid eestikeelsest trükisest 1525. – Keel ja Kirjandus 1975, 4, lk 197–207.

³ F. Puksoo. Raamat ja tema sõbrad. Tallinn: Valgus, 1973, lk 170.

tasapisi muistsetest kommetest. Ühes palvemajades ja talurahvakoolides jagatava õpetusega hakkas talupojalegi senisest selgemalt paistma uus võimalus: kirjatarkus.⁴ Nähti, kuidas just kirjatarkus avas tee vallaametitesse ja mõisamajapidamistesse, ning loodeti, et ka kergemale elule.

Pealegi hakkasid seni peamiselt vaimuliku kirjasõna kõrvale tasahilju ilmuma ka raamatud, mis jagasid head ja kasulikku õpetust igapäevaeluks. Kui esimene trükitud saksakeelne Tallinna raele pühendatud kalender (ei ole säilinud) ilmus juba 1592. aastal, siis vanim teadaolev eestikeelne kalender, Johann Köhleri (eesti trükistes Köler) „Eesti-Ma Rahwa Kalender“, nägi ilmavalgust ilmselt 1720. aastal. Võib arvata, et esimese eestikeelse kalendri sisu oli niisama asjalik nagu tänaseni säilinud 1732. aasta kalendril.⁵ Viimases on kõik tol ajal oluliseks peetud sündmused ja arvud esitatud tähelepanu köitvalt punase kirjaga, nii et igaüks pidi kohe aru saama, et need on tähtsad. Kalendrit võib vaadelda kui omamoodi teatmeteost. Sellest saab teada, kui palju aastaid on möödunud Kristuse sündimisest, maailma loomisest, veeuputusest, trükikunsti leiutamisest („trükkimise tõusmisest“) jne. Kalendris on kirjas, millal on hea aadrit lasta või kuppu panna, millal peaks juukseid lõikama, millal külvata ja istutada, millal kütte- ja ehitusmaterjali varuda. Kuude nimetused on kalendaariumis eesti ja ladina keeles (nt Februaris Küünla- ehk Wastla-Ku), kuid nädalapäevade nimed veel puuduvad. Iga kuu keskpaigas on esitatud päikese tõusu ja loojumise ajad, nädala ilmaennustus ja päeva pikkus. Kalendri lisan ilmusid valdavalt piiblilood, aga nende kõrval leidis ka mitmesuguseid ennustusi. Näiteks haiguste võimaliku tuleku, aga ka päikese- ja kuuvarjutuse („Päilikko ning Ku-pimmedaks minemistest ehk ärra-sõmisest“) kohta. Sellisest nn raamatust oli juba kasu ning inimene, kes seda lugeda oskas ja teistelegi ette luges, omandas isesuguse tähtsuse ja tähenduse, austuse ja lugupidamisega.

Kalender leidis maarahva suitsutares oma kindla koha, sest sobis talupoja ellu. Pealegi seadis elu ise talupoja valiku ette: kas omandada kirjatarkus ja uuega kohaneda või hoida kinni turvalisest vanast. Eks valikut esimese variandi kasuks aitas kiirendada seegi, et ilmalikku kirjandust ilmus aina juurde. Iga kirjastaja ja trükkal alustas enda kalendrisarjaga, kalendaariumi lisade ehk kalendrisabade sisu laienes praktiliste juhtnööridega põllupidamise ja karjakasvatuse, tervishoiu ning majapidamise kohta. Ilmusid esimesed aabitsad (1641), käsiraamatud (viinapõletamise õpetus ehk „Õppetus kuidas wisi põlle wiin tehakse“, 1772), sõnaraamatud (August Wilhelm Hupeli eesti-saksa sõnaraamat, 1780, originaalpealkirjaga „Ehstnische Sprachlehre fuer beide Hauptdialekte, den revalschen und doerptschen; nebst einem vollstaendigen Woerterbuch“) ja Põltsamaal alustas ilmumist esimene perioodiline väljaanne (1766/1767 „Lühhiike õppetus mis sees monned head rohhud täeda antakse, ni hästi innimeste kui ka weiste haigusse ning wiggaduste wasto,...“).

⁴ R. Põldmäe. Lisaandmeid eesti talurahva elu kohta XVIII sajandil ja XIX sajandi esimesel poolel. – Kultuuriloolisi vahelugemisi. Tallinn: Eesti Raamat, 1979, lk 67–101.

⁵ E. Annus. Eesti kalendrikirjandus 1720–1900. Tallinn: Teaduste Akadeemia kirjastus, 2000, lk 11–15.

Trükitud raamatute nimetuste kasv ja sisuline mitmekesisustumine muutis ka raamatute kättesaadavust. Raamatut hakati müüma ja raamat pääses laiemalt liikuma, jõudes lisaks kirjastajate asutatud müügikohtadele ehk esimestele raamatupoodidele (Tallinnas juba 1620. aastatel) ka laadaplatsidele ja rändkaupmeeste kärudesse. Kirikute ja kloostrite raamatukogud (nt 1552 Tallinna Oleviste kiriku juurde asutatud raamatukogu), mis olid enamasti alguse saanud vajadusest koguda ja kättesaadavaks teha kiriklikeks talitusteks olulisi käsiraamatuid ja ürikuid, said enda kõrvale mõisnike eraraamatukogud ning õige pea ka esimesed maksulised eraraamatukogud Tallinnas (1777) ja Tartus (1786). Pärisorjast talurahval polnud neist ühessegi küll asja, kuid juba selliste asutuste olemasolu kujundas ja avardas Eesti- ja Liivimaa üldist õhustikku, tekitas uudishimu, huvi ja tahtmist sellest ka ise osa saada.

Ajakirjandus võttis raamatu enda hoole alla

19. sajandini saame siiski rääkida raamatu hillitsetud tulemisest. Raamatu ja kirjasõna suur võidukäik algas alles ühes ärkamisajaga. Tagasivaatavalt tundub, et just siis hakkas maarahvas kasvama usk omaenda võimekusse ja jõusse. Seda kõrvuti teadmisega, et välisele abile pole loota, vaid kõik tulebki ise ära teha. Otsustav tähendus selle teadmise kasvatamisel on eestikeelsel ajakirjandusel, mis jõudis pärast üksikuid varasemaid lühikeseks jäänud katsetusi 1857. aastal Pärnus Johann Woldemar Jannseni toimetusel ilmuma hakanud Perno Postimehega järjepidevalt ilmuva väljaandeni. Mitmeid rahvalgustuslikke raamatuid koostanud ja kirjutanud postipapa Jannsen väärtustas kõrgelt haridust ja raamatut ning seadis ajalehes nende käsitlemise aukohale. Nii hakkas Perno Postimehes ilmuma rubriik „Ued ramatud“. Esimestest raamatute nimetamistest, kus Jannsen lisas kommentaariks vaid, et jätab raamatute headuse üle otsustamise lugeja enda hooleks,⁶ liikus ta üsna kiiresti soovitusteni, mida tasub lugeda. Seejuures ei unustanud ta märkimata seda, mis maarahvale oli tähtis: palju head ja kasulikku lugemist väikese raha eest.⁷ Jannseni sõnaosavus raamatute esitlemisel ja tutvustamisel tulenes otseselt tema enda vahetust kontaktist rahvaga: ta teadis, mida rahvas ootab ja vajab. Ning see polnud nii üksnes raamatute puhul, vaid kogu eluolu käsitlemisel. Perno Postimees, nimetades maarahva „eestlasteks“, hakkas esimesena järjekindlalt rääkima asjust, mida eestlased peavad ise ära tegema. Esimeste ja tähtsamate asjade hulgas oli kõik, mis seotud eestikeelse raamatuga: selle lugemine, ostmine, raamatukogude asutamine ja ülalpidamine. Nii kirjutas Jannsen 1864. aastal ajalehes Eesti Postimees, et raamatukogu peab olema igas suuremas keskses, sest raamatukogu on see, kes õpetab kooli kõrval rahvast lugema. Samas rõhutas ta sedagi, et ei tohi lasta end heidutada, kui raamatukogu kohe omaks ei võeta. Iga uus asi tahab ju harjumist ja tuleb mõelda tulevikule, mil raamatukogust on kindlasti kasu:

⁶ Ued ramatud. – Perno Postimees, 30.10.1857, lk 146.

⁷ Ued ramatud. – Perno Postimees, 11.12.1857, lk 194.

№ 1.

1857.

Pernus, kesknäddal sel 5mal Tani = ku päwal.

Postimehhe esimenne terretamine.

Terre, armas Eesti rahwas!
Minna, Perno Postimees,
Kulutama ollen wahwas
Keik, mis sünnib ilma sees,
Annan teada sulle heaks,
Et ka sinno rahwas teaks,
Kuida keik ma = ilma maad
Ellawad ja teggewad.

Urwalikud kulutusjed,
Rigi käsud, seadused,
Sündind asjad, mallestused
Ja keik teised teadused
Sündko siin, ehk teises riis,
Saad siin leida nende liis,
Mis se kirri teada annab,
Sggamehhe kätte kannab.

Kirrikudest, laste kolist,
Põllo = tõöst ja harrimisest,
Mitmest asjast, iggast polist,
Ella jatte kaswatussest:
Nende terwist, arsti = rohto,
Hädda aial abbi = ohto
Luggedes sa leiad siit;
Agga mitte ebba wiit!

Andko nüüd siis Summal sull'
Head meelt ja moistust ka,
Toudo, rõmo, toidust kül,
Wagga ello ellada;
Summal* saatko armust ka,
(Sedda pean sowima:)
Et, kui korra sõbraks same —
Hästi kauaks sõbraks jääme. —

Sannumed ommalt maalt.

Tänno Summalale, uus kerwade on jälle
kä, päsokestes lendamas, lehked puus, rohhi
on tärkanud, lojuse tellad põllawad waino
peäl, karjatjed lõwad lulli ja kaggo hüab okfa
peält ka sekka; igga põllomees on omma semet

lotusje peäle põldo külwanud ja kes Sum-
malat tundis ja kartis, on pärrast wimast
äästamist weel mütsi kätte wahhele wõtnud
ja dhkanud: Tšsand! nüüd on keik Sinno
kääs ja wääs. Minna kundsini ja külwawin,
Sinna kasta ja kaswata; Sulle auuks ja
mulle jouuks.

Johann Voldemar Jannseni toimetusel 1857. aasta juunis ilmuma hakanud ajalehe Perno Postimees esimese numbri esikül.

Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu

Hea seme jääb ikka heaks seemneks, kui se ka sandi põllo pärrast mitte seda vilja ei kanna, mis ta holega harritud ja rammutud põllo peal kannaks.⁸

Juba viis aastat hiljem soovis Eesti Postimehe kaastööline Võrust (ilmselt Friedrich Reinhold Kreutzwald), et raamatukogu peab kindlasti olema igas kogukonnas, sest ainult siis on raamat rahvale lähedal ja kättesaadav ning:

Säherdused raamatute kogud on koolide kõrvas kõige mõnusamad tiivad, mis peal mitme vaimud lendama õpivad, kelle sammud tännini murust kõrgemale ei ulatunud.⁹

Mida enam kasvas ja arenes ajakirjandus ise, seda sisulisemaks läksid ajalehtedes ja ajakirjades raamatuga seotud küsimused. Esialgsest raamatu mainimisest jõuti selle hinnangulise käsitluseni ning üha rohkem hakkas kirjutis raamatust sarnanema raamatu arvustusega. Kuid arvustuseski jäi veel 20. sajandi kahekümnendate aastateni esikohale raamatu praktiline väärtus. Raamat ei olnud küll enam vahend, mille abil lugemist õppida, aga seda enam oodati nüüd raamatult, et see kasvataks ja õpetaks, aitaks elus toime tulla. Loomulikult jõuti ajalehtedes ja ajakirjades ka üsna kiiresti küsimuseni, kas igasuguse sisuga raamatut tasub üldse lugeda ja milline on siis ikkagi see nn õige raamat, millele tasub raha raisata. Üksmeelt selles osas, kas röövel Rinaldo Rinaldini seikluste lugemine on niisama kasulik kui õpetliku ivaga jutukeste lugemine, ajalehtede ja ajakirjade vahel ei olnud. Kuid üksmeel oli selles, et raamat on oluline:

See inimene, kellel üks kõik on, kas raamatuid maa pääl on ehk ei olegi, on elaja looma sarnane, kellel muud muret ei ole, kui aga oma kõhtu täita; aga oma vaimu, keda Jumal temale ilmotsata armus on annud, ära laseb närtsida ja tuimaks minna.¹⁰

Et raamatule jaguks aega

Tänapäeval, mil raamat ei pea enam lugemist õpetama ega teisi eluks vajalikke oskusi jagama, sest selleks on kiiremaid ja paremaid vahendeid ning võimalusi, on raamatul voli ja vabadus olla vaid avastamist ootav kaaslane. Kaaslane, kes ootab, et pakkuda ses pidetus maailmas rahu ja dialoogi, seltsi ja kosutust. Raamatul on palju, mida pakkuda. Iseküsimus on, kas ja kui palju oskame seda vastu võtta. Raamat palub ju iseenda avamiseks vähe: vaid aega. Aga just aega ei raatsi me enam raamatule anda.

Aino Kallase soovi 1938. aastast tahaksin aastal 2025, mil tähistame viiesaja aasta möödumist esimese eestikeelse raamatu trükkimisest, täiendada palvega: andkem raamatule aega! Et raamatusse kantud kirjaread jõuaksid saada mõtteks ja tundeks. Et raamat saaks kosutada hinge, valgustada meeli ning tuua igäheni inimkonna elava sõna.

⁸ Koggoduste ramatokogud. – Eesti Postimees, 13.05.1864, lk 163.

⁹ Ommalt maalt. Wõrrust. – Eesti Postimees, 1.01.1869, lk 2.

¹⁰ Raamatute tulust ja kirjawara kasust. Kõne, mis Põltsamaa Põllumeeste Seltsis pidanud J. Thomson. – Eesti Postimees, 12.05.1882, lk 3.